

Znaczenie „protestantyzacji” dla zmiany modelu kultury serbskiej w XVIII wieku

Dorota Gil <https://orcid.org/0000-0002-2231-5308>

Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Jagielloński
e-mail: dorota.gil@uj.edu.pl

Abstract

The importance of “protestantisation” for the shift in the Serbian culture model in the eighteenth century

The topic of this article is the shift in the Serbian culture model in the eighteenth century that took place not only as a result of the well-known “turn to Russia” (in fact, an adoption of the Polish-Ukrainian-Russian pattern shaped in the first Polish Republic), but also under the significant influence of the Protestant models. The importance of Protestant schools and the University of Halle, rather poorly studied, reveals a great sense of “protestantisation” in the deep transformation of Serbian culture and that of most of the other Orthodox Slavic nations and the Orthodoxy itself. This is important especially with regard to the Pietistic ideas, combined with those of the Enlightenment, promoted by these centres.

Keywords: Orthodoxy, Protestantism, University of Halle, Pietism, Enlightenment

Słowa kluczowe: prawosławie, protestantyzm, Uniwersytet w Halle, pietyzm, oświecenie

Wiek XVIII w przypadku Serbii bez wątplenia można uznać za okres przełomowy w kwestii zmiany modelu kulturowego, rozumianej jako wyjście z postbizantyjskiej izolacji i włączenie się w rytm rozwojowy kultur zachodnioeuropejskich. Proces ten, zachodzący na obszarze tak zwanej Serbii austriackiej, to jest dzisiejszej Wojwodiny (ale nie Serbii tureckiej), umożliwiły wypracowywane w ciągu blisko 200 lat od czasów unii brzeskiej na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów mechanizmy i strategie defensywne wobec katolicyzmu i „asymilacyjne” wobec protestantyzmu. Kompleks zagadnień z tym związanych w odniesieniu do prawosławia ukształtowanego na ziemiach polskich, ukraińskich oraz rosyjskich (a także na niektórych obszarach

zamieszkałych przez prawosławne etnosy niesłowiańskie) został w ostatnich dziesięcioleciach stosunkowo dobrze rozpoznany naukowo¹. W odniesieniu do kultury serbskiej złożony aspekt jej „protestantyzacji” (rozumianej tu jako asymilacja wzorców teologicznych i postaw religijno-społecznych właściwych dla protestantyzmu), skutkujący między innymi daleko idącą okcydentalizacją oraz istotnymi zmianami w obrębie samego prawosławia, wciąż domaga się pogłębionych badań kulturoznawczych. Chodzi tu bowiem nie tylko o wypracowanie wspólnej dla prawosławnych i protestantów strategii obronnej wobec prozelickich i zmierzających do narzucenia unii dążeń Kościoła katolickiego, ale także integrację z pozoru odmiennych idei pietystycznych i oświeceniowych, sprzyjających kształtowaniu się nowej, opartej na wzorcach zachodnioeuropejskich, kultury Serbów.

Renesans (w znaczeniu wyjścia z modelu kultury średniowiecznej), jaki stanowił dla Serbów „zwrot ku Rosji” (*de facto* Kijowowi i Moskwie) po ich exodusie na tereny południowych Węgier w 1690 roku (znanym jako Wielka Wędrówka, *Velika seoba Srba*), miał charakter ewolucyjny i bezsprzecznie – mimo swych cech specyficznych, wynikających z uwarunkowań historycznych – typologicznie zbieżny był z sytuacją na ziemiach ruskich w obrębie Rzeczypospolitej. Przyjęta początkowo przez Serbów „strategia prorosyjska” (zorientowana głównie na oczekiwane skutki działalności wychowanków Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego/Akademii Kijowsko-Mohylańskiej), która przyniesie dalekie od zamierzeń, bo zaskakujące dla ówczesnych etnarchów serbskich rezultaty (Kijów i Moskwa pojawiają się nieoczekiwanie dla nich w roli przekazników zachodnioeuropejskich wzorców kulturowych), stosunkowo szybko zostanie dostosowana do realiów geopolitycznych. Wybór protestanckiej – obok ukraińsko-rosyjskiej – propozycji stanowiącej gwarancję obrony przed presją unii² i katolicyzacją okaże się od lat 20. XVIII wieku równie, a nawet bardziej atrakcyjny. Projekt protestancki – nawet jeśli bardziej odległy kulturowo – jawić się będzie przede wszystkim jako bliższy „terytorialnie”, to znaczy możliwy do zrealizowania w obrębie tego samego (austriackiego) państwa, co w owym „korytarzu wpływu” wykluczało ingerencję imperialnej administracji w kontakty z jakimikolwiek zagranicznymi centrami religijnymi. W taki oto sposób serbscy duchowni prawosławni wykorzystają strategię przyjętą w środowisku protestanckiej

¹ Na ten temat zob. np. A.E. Naumow, *Zmiana modelu kultury a kwestia ciągłości rozwojowej (na materiale literatur słowiańskich)*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1984, nr 4(108), s. 13–38; D. Gil, *La Slavia Orthodoxa unita e disunita dopo l'Unione di Brest*, [w:] *Unioni, Leghe e Disunioni D' Eurasia (Atti del Congresso Venezia 16–17.04.1998)*, L. Calvi (red.), „Letterature di Frontiera” 1999, nr 9, 1, s. 81–89; *eadem*, *Srbi u XVIII veku prema katolicizmu i protestantizmu – mehanizmi i strategije asimilacije novih kulturnih elemenata*, [w:] *Gerasim Zelić e il suo tempo*, M. Fin, H. Steenwijk (ed.), Biblioteca di Studi Slavistici, nr 44, Firenze 2019, s. 19–28.

² W kwestii nieustannej presji i wielu prób narzucenia unii Serbom zob. np.: I. Lis-Wielgosz, *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013, s. 77–104; J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950; Dj. Slijepčević, *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve*, t. 1, Beograd 2002, s. 385–399; A. Naumow, *Dall' Illuminismo alla Rinascita: il crescente ruolo di Mosca*, [w:] *Storia religiosa di Serbia e Bulgaria*, L. Vaccaro (red.), Milano 2008, s. 269–290. Niemal udana próba narzucenia unii w wieku XVII miała miejsce w odniesieniu do czarnogórskiego metropolity Mardarija oraz serbskiego patriarchy Pajsija, a już całkiem skuteczna okazała się wśród Serbów z terenów Sławonii (tzw. unia marczańska z 1671 roku).

mniejszości na terenie monarchii habsburskiej, podobnie jak wcześniej na prawosławnych terenach Rzeczypospolitej po zawarciu unii brzeskiej zastosowali „obcą broń” (jezuicki dyskurs teologiczny) dla obrony własnej odrębności. Ostatecznie umożliwi im to bezprecedensowo szybkie włączenie się w procesy ewolucyjne kultur Zachodu, przy jednoczesnej asymilacji pewnych elementów „reformujących” samą prawosławną teologię (m.in. jej język), która staje się odtąd oddzielną dyscypliną intelektualną. Ukształtowana w ten sposób protestancko-ortodoksyjna wspólnota interesów na terenie katolickich Austrii i Węgier jeszcze na początku XVIII wieku nada nowy wymiar stosunkom międzywyznaniowym w wieloetnicznym regionie od 1690 roku zasiedlonym przez Serbów³. Należy podkreślić, iż pośrednictwo protestantów i samego protestantyzmu we włączaniu Serbów (a także Ukraińców, Rosjan czy Greków i prawosławnych mieszkańców Transylwanii austriackiej) do nurtu zachodnioeuropejskiego oświecenia bez wątpienia odegrało znacznie większą rolę, niż wskazują istniejące opracowania na ten temat. Pośrednictwo to należy przypisać licznym i niezwykle popularnym wówczas wśród Serbów (i w ogóle wyznawców prawosławia) szkołom protestanckim z terenu Austro-Węgier (głównie z obszaru obecnej Słowacji) i systemowi szkolnictwa w dużej mierze wypracowanemu na Uniwersytecie w Halle. Korytarze przepływu myśli protestanckiej, tak pragmatycznie i dalekowzrocznie zorganizowane w tym najważniejszym dla studentów ośrodka wiary ortodoksyjnej w wieku XVIII, ogniskowały się przede wszystkim wokół propagowania pietyzmu, między innymi w szkołach w Bratysławie, Kieżmarku, Modrej, Preszowie, Lewoczy czy Koszycach.

Zacznijmy jednak od przypomnienia niezwykle ambitnie zakreślonych dla „Nowej Jerozolimy”⁴ – jak postrzegał Uniwersytet w Halle jego czołowy autorytet August Francke – planów odnoszących się przede wszystkim do relacji z narodami prawosławnymi. Pragnienie zbliżenia z Cerkwią rosyjską i pozostałymi Cerkwiami słowiańskimi (ale również z Cerkwią grecką) doprowadzi w tym ośrodku do stworzenia specyficznego, odrębnego „kręgu słowiańskiego”, w którym wyróżniać się będą (choćby w sferze działalności przekładowej) takie wybitne osobowości jak Heinrich Wilhelm Ludolf, autor pierwszej gramatyki rosyjskiego języka potocznego (nie cerkiewnosłowiańskiego) pod tytułem *Grammatica Russica* z 1696 roku, oraz do znacznego ożywienia wymiany książek i wzmocnienia więzi intelektualnej z ośrodkami prawosławia na Bałkanach. Związki hierarchów cerkiewnych i intelektualistów serbskich, ukraińskich, rosyjskich oraz greckich miały być zacieśniane poprzez wspólną edukację w tym ośrodku, ożywioną korespondencją i wymianę myśli, przez nowe kanały komunikacji duchowej oferowane dzięki pośrednictwu protestanckich szkół

³ Na temat sytuacji Serbów po ich osiedleniu się na terenach południowych Węgier w 1690 r. zob. M. Kostić, *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku: odabrane studije*, V. Djokić (ed.), Zagreb 2010. Inny zupełnie problem stanowią bardzo nieliczne kontakty Serbów z wyznawcami protestantyzmu czy z ruchem reformacyjnym poza historycznymi granicami Serbii (na pogranicznych północnych terytoriach serbskich oraz w Chorwacji) w wieku XVI. Zob. B. Bjelajac, *Protestantizam u Srbiji*, Beograd 2003.

⁴ Na temat Uniwersytetu w Halle jako Nowej Jerozolimy, mającej zjednoczyć wszystkie odłamy chrześcijaństwa, zob. J. Gierowski, *Pietyzm na ziemiach polskich (do połowy XVIII wieku)*, „Sobótka” 1972, nr 2, s. 241.

słowackich, a następnie pobieraniu nauk na wszechnicach niemieckich i/lub w Kijowie czy aż w Smyrnie lub na Korfu⁵ – wszystko to stwarzać będzie możliwości budowy własnych instytucji i placówek oświatowych w nieodległej przyszłości. Wobec wspólnej strategii obrony przed katolickim prozelityzmem nie wydaje się przy tym istotny problem swoistej „konkurencji” centrów protestanckich – słowackich szkół średnich i samego ośrodka hallskiego – względem Kijowa (a w czasach Piotra I również Moskwy), oferującego pomoc austriackim Serbom.

Na Uniwersytecie w Halle dokonana się synteza mającej źródła w kręgu pietystów teologii wewnętrzznego wyzwolenia przez poznanie Boga z „teologią naturalną” ożywioną ideami racjonalistycznymi – takimi jak idea prostoty, praktyczności oraz utożsamianej z dobrem użyteczności – przy czym plan studiów w niemieckiej uczelni uwzględniał oba te pierwiastki⁶. Orientacja na doskonalenie jednostki w indywidualnej, świadomej pobożności stanowiła istotę koncepcji pedagogicznej głównego animatora uniwersyteckiej dydaktyki Augusta Franckego (sukcesora myśli wczesnego pietysty Christiana Kortholta) i pozostawiała na boku bierne doświadczenie wiary pozbawione celu wewnętrznego rozwoju. Ten typ duchowości luteranckiej legł u podstaw wychowawczego projektu całej placówki akademickiej, której naczelną dewizą była realizacja uniwersalnego powołania człowieka mającego bezustannie podnosić swój status duchowy i materialny. W takim z kolei połączeniu racjonalności o genezie wczesnooświeceniowej z tradycyjną chrześcijańską cnotą upatrywano gwarancji ukształtowania doskonałej moralnie i zrównoważonej osobowości każdego wychowanka uniwersytetu – nie tylko jako człowieka głębokiej wiary, lecz także dysponującego utylitarnymi umiejętnościami praktycznymi. Skutkowało to aplikowaniem studentom „treningu duchowego” wymuszającego dyscyplinę, czy wręcz ascezę, formującego postawę miłości bliźniego, ale także rozwijającego – prócz wiedzy teologicznej – wszechstronne umiejętności kierunkowe. Należały do nich propedeutyka prawa i ekonomii, matematyka, botanika, anatomia czy język francuski, a z praktycznych sprawności warsztatowych obróbka szkła i miedziorytnictwo – opanowywane w myśl idei wychowania przez pracę. Obowiązkowość, solidarność i punktualność (symbolizowana przez klepsydry znajdujące się w każdym pomieszczeniu) wyznaczały ramy etyczne postępowania indywidualnie traktowanych słuchaczy. Uważnie dobierane grono profesorskie opłacano raczej skromnie, zgodnie z pełnym dystansu stosunkiem pietystów do wartości pieniężnej. Ponadto w naborze studentów wszechnica ta znosiła granice przynależności stanowej, etnicznej i konfesyjnej, co przejawiało się choćby w znacznym przywiązywaniu wagi do powołania „kolegium greckiego” – Collegium orientale theologicum – erygowanego właśnie w celu pozyskania kandydatów prawosławnych⁷.

⁵ Zob. M.M. Stojanović, *Dositejevim stazama prosveštenija*, Beograd 2014, s. 11–28.

⁶ S. Würker, *Myśl i praktyka edukacyjna niemieckich pietystów – poglądy i działalność Augusta Hermanna Franckego*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2008, nr 24, s. 47–60.

⁷ Por. V. Simić, *Uticaoj pijetizma na srpske intelektualce sredinom XVIII veka: okviri za interpretaciju ranog prosvetiteljstva kod Srba*, [w:] *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću. Interkulturalni aspekti „prosvijećene” modernizacije*, D. Roksandić (red.), Zagreb 2014, s. 160.

Wydział teologiczny ukonstytuowany na takim tolerancyjnym fundamencie swymi prądami myślowymi promieniował rozmaitymi drogami na obszary Slaviae Orthodoxae. Jedną z nich był sformułowany przez Augusta Franckego (i jego syna Gotthilfa) plan wszechstronnego wsparcia prawosławnych narodów, prowadzący poprzez Serbię na Wschód i oparty na działalności misyjnej o profilu ewangelickim. Tego rodzaju strategiczna akcja cieszyła się protekcją antyhabsbursko nastawionego pruskiego dworu Fryderyka III i za pośrednictwem greckich słuchaczy z Halle jej echa docierały aż do Patriarchatu Konstantynopolańskiego. W takim klimacie umysłowym niemiecka profesura mogła prowadzić ożywioną korespondencję z wieloma duchownymi i świeckimi elitami południowej i wschodniej części kontynentu; Gotthilf Francke opracowywał pietystyczne rozprawy do tłumaczenia, druku i wysyłki do Rosji, jego ojcu zaś udało się już w roku 1704 wzbogacić uniwersytecką drukarnię o cyryliczne czcionki.

Warto pamiętać, że zarówno w sferach dworsko-urzędniczych imperium carskiego, w wielu monasterach i seminariach duchownych (włącznie z najważniejszym – Akademią Moskiewską), jak i wśród masonerii rosyjskiej od lat 70. rozpowszechniało się również przesłanie światopoglądu Jakuba Boehmego. Omawiany tu, głównie pietystyczny, „protestancki substrat” wydaje się więc jednym z najistotniejszych czynników pozwalających zlokalizować na terytorium Serbii (austriackiej) i całej prawosławnej Słowiańszczyzny prądy wczesnego oświecenia oraz chronologicznie uporządkować procesy, fenomeny i osoby związane ze stuleciami XVII i XVIII – dla wschodniej ekumeny okresem brzemiennym w wielorakie skutki. Nawet jeżeli pewne jej obszary nie ulegały opisywanej wyżej infiltracji idei (Serbia turecka), to jednak w innych etnosferach (niesłowiańska Grecja – tak w środowisku Patriarchatu Konstantynopolańskiego, jak również na samej Górze Athos – czy Rumunia – pietystyczne gimnazjum w Cluju) zachodziła ona ponad wszelką wątpliwość, wraz ze wszystkimi płynącymi z tego korzyściami.

Bezspornie jednym z najlepszych przykładów omawianej prawosławno-protestanckiej „wspólnoty interesów” intelektualistów związanych z Uniwersyteciem w Halle jest „wybitny filolog”, jak określa go Vladimir Vukašinović, Szymon Todorski (czy też Todorski)⁸ – z pochodzenia ukraiński Żyd przechrzczony na prawosławie. Jako absolwent Akademii Kijowsko-Mohylańskiej i uczelni w Halle przebywał on w austriackiej Serbii, gdzie przez dwa lata nauczał w kolegium greckim w Belgradzie (wówczas należącym do Serbii tureckiej), odwiedzał monastera w celu pozyskania kandydatów na studia w Niemczech, by ostatecznie przenieść się do Kijowa i uzyskać godność biskupa pskowskiego. Także na tym ostatnim etapie (zwłaszcza gdy został członkiem Synodu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej) nadal podtrzymywał ożywione kontakty z Serbami, w szczególności w roku 1735, gdy dotarł do Moskwy z rosyjskim przekładem *Prawdziwego chrześcijaństwa* autorstwa

⁸ Istnieje wciąż wiele niejasności odnośnie do biografii tej postaci znanej w różnych środowiskach prawosławnej ekumeny. Por. M. Kostić, *Simon Todorski kao učitelj medju Srbima 1737–1738*, [w:] *Zbornik radova I*, Beograd 1951, s. 109–112; V. Vukašinović, *Srpska barokna teologija. Biblijsko i sveto-tajinsko bogoslovlje u Karlovačkoj Mitropoliji XVIII veka*, Vrnjci–Trebinje 2010, s. 268; A. Besançon, *Edukacija religijna Rosji*, przeł. E. Szot-Sobstel, „Znak” 1981, nr 32(9), s. 1201.

jednego z najważniejszych hallskich mistyków i pietystów Johanna Arndta. Dzieło to, jak podkreśla Alain Besançon, będzie odąd zaliczane do najbardziej cenionych w Cerkwi rosyjskiej aż do początku XX wieku⁹.

Co istotne, z perspektywy kształtującego się od lat 70. XVIII stulecia na terenach austriackiej Serbii swoistego kultu cara Piotra I¹⁰, nade wszystko jednak z perspektywy dwutorowo asymilowanych wzorców protestanckich (bezpośrednio ze szkół protestanckich oraz Uniwersytetu w Halle, jak też pośrednio z poddanej głębokiej transformacji Piotrowej Rosji), również sama reforma Cerkwi rosyjskiej okaże się dla Serbów interesująca i inspirująca. Jej „protestantyzacja”, wpisana w zakres reformatorskiego działania Piotra I, czego pomysłodawcą będzie uprzednio związany z Akademią Kijowsko-Mohylańską ulubieniec cara i wierny mu biskup, zwolennik protestanckiej teologii Teofan Prokopowicz, stanowić będzie z pewnością przykład najdalej zakrojonych przez prawosławnych działań wykorzystujących rozwiązania protestanckie. Przypomnijmy tu skrótowo, że zaowocują one zniesieniem patriarchy Moskwy i zastąpieniem go przez Święty Synod, zorganizowany na wzór synodu luterańskiego (tzn. przez ciało złożone z funkcjonariuszy duchownych i świeckich, mianowanych przez władcę do administrowania sprawami Cerkwi)¹¹. „Protestantyzacja” ujawniać się będzie także w diametralnej zmianie systemu szkolnictwa – przekształcaniu na wzór luterański sieci parafialnej w sieć szkół państwowych. Punktem odniesienia w przeprowadzanej reformie będzie oczywiście stworzony przez Prokopowicza *Regulamin duchowny*, który naśladował *Kirchnerordnungen* państw luterańskich, a w szczególności statut króla Szwecji Karola XI z 1685 roku. Jak zauważa teolog Vukašinović, zawierał on protestantyzujące twierdzenia teologiczne, takie jak zasada, według której samo Pismo wystarczy do zbawienia, a Tradycja jest niepotrzebna¹². Pod pozorem walki z przesądami *Regulamin* godził także w liturgię i sakramenty Cerkwi, a do seminariów wprowadzał scholastykę luterańską Johanna Gerharda i filozofię Christiana Wolffa¹³. Podtrzymywane wcześniej przez Prokopowicza relacje z niemieckimi pietystami w ośrodku hallskim w widocznej zatem mierze będą oddziaływać na kształt reform oświeceniowych, a w sensie formalnym ich autor Piotr Wielki pośrednio stanie się patronem szerzenia myśli promowanych przez ten uniwersytet.

Już na początku XVIII wieku bliska współpraca Serbów wyjeżdżających na nauki do słowackich szkół protestanckich oraz na studia do Halle (już oficjalnie wysyłani tam będą od 1749 roku dzięki pośrednictwu prawosławnej Metropolii Karłowickiej) oraz Ukraińców, Rosjan czy Greków umożliwi nie tylko wymianę myśli i ksiąg, lecz także bezpośrednią działalność na rzecz szerzenia idei hallskiego pietyzmu i zaangażowania w interkonfesyjny dialog na całym obszarze prawosławnej

⁹ A. Besançon, *op. cit.*, s. 1202.

¹⁰ Piszę o tym obszerniej w artykule: D. Gil, *Piotr I w serbskiej świadomości narodowej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historycznoliterackie” 1992, z. 81(1060), s. 103–113.

¹¹ Por. M. Kuczyńska, *Kaplan uczony i światły w programie reform Piotra I*, „Poznańskie Studia Sławistyczne” 2018, nr 15, s. 149–171.

¹² V. Vukašinović, *op. cit.*, s. 26–27.

¹³ A. Besançon, *op. cit.*, s. 1201–1202.

ekumeny, obejmującym ośrodki w serbskich Karłowicach (Sremski Karlovci), Kijowie, Moskwie, a nawet w greckiej Smyrnie czy na Korfu. Jednoczesna obecność na dworze serbskiego metropolity w Karłowicach Słowaka Mateja Jelenka, animatora takiej międzynarodowej współpracy, z wysłannikami rosyjskiej dyplomacji świadczyły niewątpliwie o dialogu w imię wspólnych w tym wypadku interesów. I nawet jeśli, jak zauważa Simić, ów związany z Kijowem propagator współpracy niemiecko-serbskiej oraz „reformator niczemu nie służących i niemoralnych serbskich obyczajów”¹⁴ dostrzegał problem konkurencyjności protestanckich ośrodków – Halle i szkół słowackich – w stosunku do Kijowa (a w czasach Piotra I również Moskwy), to idea współpracy i wyżej wspomnianej „wspólnoty interesów” okazywała się ważniejsza.

Widome przejawy jej wspierania potwierdza szeroko zakrojona w tym obszarze działalność metropolity belgradzkiego, a następnie także karłowickiego Mojseja Putnika, dzięki któremu Metropolia Karłowicka oficjalnie już od lat 40. XVIII wieku opowiadać się będzie i za strategią ukraińsko-rosyjską, i za protestancką – słowacką oraz niemiecką. Odzwierciedleniem tej ostatniej, z czasem coraz mocniej forsowanej strategii stanie się choćby żywo komentowany przez ówczesnych wybitnych twórców serbskich – na przykład Zaharije Orfelina (m.in. w jego rękopiśmiennym traktacie *Protiv papstva rimskog*) czy Dositeja Obradovicia – wspomniany *Regulamin duchowny* Teofana Prokopowicza, rozpowszechniony w Serbii od razu po jego wydaniu w 1721 roku, czy też dokonująca się w Rosji „protestantyzacja” Cerkwi. Jak się wydaje, kluczowe dla „reformacyjnych” i zarazem wczesnooświeceniowych postaw będą jednak mimo wszystko związki ze źródłem pietyzmu, który akcentował teologiczny aspekt wyzwolenia wewnętrznego przez indywidualne poznanie Boga (jako teza akceptowana w myśli ortodoksyjnej), a także idee racjonalnej użyteczności i prostoty, odpowiedzialności i samodyscypliny – przeciwstawiane formalizmowi prawnemu, rytualizacji oraz hierarchizacji stanowej w życiu kościelnym, a wpisane w plan hallskiego „reformatora” Augusta Franckego, i jednocześnie realizowany na średnim poziomie kształcenia w szkołach protestanckich¹⁵.

O znaczeniu protestanckich szkół znajdujących się na obszarze dzisiejszej Słowacji – takich choćby jak te w miejscowościach Kieżmark i Győr, czy też w zwanej „małym Halle” Bratysławie – dla transformacji serbskiego modelu kulturowego i jej okcydentalizacji, umożliwiającej także asymilację idei oświeceniowych, bez wątpienia świadczy ogromna liczba uczących się tam słuchaczy z Serbii (ogólnie w okresie 1730–1831 aż 670, a w samym tylko liceum bratysławskim w połowie XVIII wieku ponad 80), tę wyjątkową rolę potwierdza także format wybitnych postaci pobierających tam nauki¹⁶. Odnosi się to też do początku XIX wieku – wówczas miały miejsce

¹⁴ V. Simić, *op. cit.*, s. 164–165.

¹⁵ Pomijam tu interesujące zagadnienie znaczenia wspólnot protestanckich dla rozprzestrzeniania się idei pietystycznych na ziemiach śląskich (Śląsk Cieszyński oraz Góry), skąd impulsy płynące z Halle przenikały dalej do Galicji oraz na ziemie słowacko-węgierskie; jak wiadomo, w mniejszym zakresie pietyzm oddziaływał na Prusy Wschodnie (Królewiec). Podstawowe ustalenia na ten temat w: J. Gierowski, *op. cit.*, s. 237–261.

¹⁶ Por. J. Kmeč, *Jugoslovensko-slovačke slavističke veze*, Radovi / VANU, t. 6, Novi Sad 1987, s. 143–207; M. Kostić, *Kulturno-istorijska raskrsnica...*, *op. cit.*, s. 153–171; V. Simić, *op. cit.*, s. 159–173.

masowe wyjazdy młodych Serbów do szkół słowackich, które podobnie jak wcześniej, traktowane były jako etap wstępny przed udaniem się na uniwersytety w Niemczech. Wśród tych wyróżniających się osobowości, jak odnotowuje Jan Kmeč, byli na przykład pierwsi serbscy dziejopisarze Jovan Rajić (Komarno – liceum jezuitów oraz gimnazjum protestanckie w Sopronie) czy Pavle Julinac (Bratysława); najwybitniejsza, centralna postać serbskiego oświecenia Dositej Obradović (Modra, Bratysława, a następnie student wyznawcy „religii rozumu” Johanna Eberhardta w Halle); zbieracz tekstów folklorystycznych Jovan Muškatirović-Mirijevski (Bratysława); twórca podstaw nauk przyrodniczych Atanasije Stojković (Bratysława); założyciele życia teatralnego Joakim Vujić (Bratysława) i Jovan Sterija Popović (Kiežmark); znani późniejsi filologowie, poeci, działacze społeczni i polityczni (odpowiednio: Djuro Daničić, Jovan Jovanović Zmaj, Svetozar Miletić); urzędnicy czy hierarchowie kościelni¹⁷. Gdy postacie te konfrontowały się z realiami swej ojczyzny, zyskiwały świadomość fundamentalnego związku reformacyjnej idei z rozwijającym się światopoglądem oświeceniowym, z czego wcześniej niemal nie zdawano sobie sprawy. Teraz natomiast na płaszczyźnie religijnej oczywistym stawało się jego znaczenie dla uznania podmiotowości ludzkiego rozumu (nie zaś autorytetu Kościoła) w rozumieniu Bożych wymagań oraz motywacji działań jednostki i jej odpowiedzialności za nie. Jeszcze w refleksji Obradovicia odzwierciedlało się to w krytyce „przesądów” i materialnej otoczki kultury związanej z Cerkwią, ale już po upływie półwiecza Ljubomir Nenadović poszerzył tę diagnozę o kwestie psychologiczne i socjologiczne. Po inspirujących odwiedzinach w państwach protestanckich w zbiorze *Pisma iz Italije* (1868) wyrażał się z szacunkiem o dokonanej w nich intelektualnej, przemysłowej i obyczajowej rewolucji, krytykując niedbały stosunek do pracy duchowej oraz „głupią wiarę” typową dla krajów katolickich, a zarazem chwalać autokrytycyzm, społeczną empatię i skromność Niemców czy Szwajcarów – rezultat skutecznej reformy wiary rzymskiej oraz ulepszenia systemów oświaty i wymiaru sprawiedliwości. W roku 1870 tak ujął to w obrazowym przeciwstawieniu: „W stronach skąd wyszli apostołowie [...] rządzi mrok i zabobon, a na północy niemiecki pastor [...] roztacza chrześcijańską miłość i tłumaczy słowa Ewangelii ludziom prawdziwie żądnym postępu”¹⁸.

Poglądy licznych adeptów pietyzmu w Serbii odbijały protestanckie z istoty przedkładanie kontemplacyjnej „duchowej odnowy” na płaszczyźnie wewnętrznej w niewielkich wspólnotach nad bierne przyswajanie teologiczno-liturgicznych matryc narzucanych w sposób zorganizowany z zewnątrz. Widzieli oni, jak jaskrawo opozycja ta przejawiała się w rzeczywistości cerkiewnej, między innymi w sferze społecznych obowiązków wiernych. Świadomość niezbędności tej odnowy utrwaliła się jeszcze w XIX stuleciu w kilku aspektach: jako przydatności rozstrzygnięć protestantów dla oporu przed prozelityzmem Rzymu, instytucjonalnego udoskonalenia prawosławia (według protestanckich wzorów, ale w wariacie rosyjskim) oraz transformacji samej normy religijności (powrotu do chrześcijańskich źródeł w zgodzie z „prorocką” egzegezą pojęcia protestantyzmu – w rzeczywistości zaś do samej istoty

¹⁷ J. Kmeč, *op. cit.*, s. 177.

¹⁸ Lj. Nenadović, *Pisma iz Nemačke*, Beograd 1922, s. 38.

ortodoksji, wolnej od późniejszych nawarstwień). Już we wczesnej fazie oświecenia owe trzy czynniki, szczególnie pierwszy, towarzyszyły w charakterze przyczynowego bodźca procesowi transformacji modelu narodowej kultury. Trzeba też zaznaczyć, że wśród części serbskich badaczy (do tej grupy należy teolog Vladimir Vukašinović) pojawiają się także opinie, iż na przykład zreformowany w wariacie zokcydentalizowanym typ teologii i struktury instytucjonalno-organizacyjnej naruszył spójność fundamentu tradycji narodowej, a do tego zmałował porządek religijnych terminów, ulegając eklektyzmowi mającemu swe źródła w czasie kompromisów i ustępstw ze strony prawosławia. Autor ten utrzymuje również, że szeroko rozumiana reformacja – jedna z wielu – dokonana pod wpływem rzymskiego katolicyzmu, podobnie jak „teologiczne transfery” Kijowa z (także protestanckiego) Zachodu spowodowały uwiad „obrzędowości, ascetyzmu i hierarchiczności”. Za „programowy tekst rosyjskiej reformacji” uznaje też w tym kontekście rozprowadzany w Serbii *Regulamin duchowny*, widząc w nim element dodatkowo ograniczający mistyczno-duchową sferę istnienia Cerkwi na słowiańskim Południu¹⁹.

Przyjęta w niniejszych rozważaniach perspektywa wpływu myśli protestanckiej (zwłaszcza w wersji pietystycznej) na dokonujące się w ciągu całego niemal XVIII wieku zmiany w kulturze Serbów z pewnością stanowi punkt wyjścia do pogłębionych badań w tym zakresie. Nie ulega jednak wątpliwości, że zarówno Uniwersytet w Halle, jak i będące rozsądnymi ukształtowanej tam idei pietyzmu słowackie szkoły protestanckie w fundamentalny sposób przyczyniały się do przelamywania dotychczasowego sposobu myślenia Serbów o wierze, Cerkwi i kwestiach społecznych. Uwarunkowana sytuacją zagrożenia ze strony Kościoła katolickiego „wspólnota interesów” prawosławnych i protestantów oraz zasymilowana w istotnym stopniu przez tych pierwszych idea reformacyjna stanęła się istotnym bodźcem do ukształtowania się światopoglądu oświeceniowego – w kwestiach religijnych przenoszącego odpowiedzialność za czyny jednostki i ich motywacje z autorytetu Kościoła na autonomiczny rozum człowieka. W kręgach cerkiewnych XVIII-wieczny zwrot ku protestantyzmowi traktowany zaś będzie w przeważającej części opinii teologów serbskich jako synonim zmian przywracających wybrane „źródłowe” jakości samego prawosławia.

Bibliografia

- Besançon A., *Edukacja religijna Rosji*, przeł. E. Szot-Sobstel, „Znak” 1981, nr 32(9), s. 1197–1219.
 Bjelajac B., *Protestantyzm u Srbiji*, Beograd 2003.
 Chojnicka K., *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2011.
 Fin M., *Centri srpske kulture XVIII veka. Kijev – Budim – Venecija*, przeł. K. Koprivšek, Novi Sad 2015.
 Gierowski J., *Pietyzm na ziemiach polskich (do połowy XVIII wieku)*, „Sobótka” 1972, nr 2, s. 237–261.

¹⁹ V. Vukašinović, *op. cit.*, s. 26–28.

- Gil D., *Piotr I w serbskiej świadomości narodowej*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Historycznoliterackie” 1992, z. 81(1060), s. 103–113.
- Gil D., *La Slavia Orthodoxa unita e disunita dopo l’Unione di Brest*, [w:] *Unione, Leghe e Disunioni D’ Eurasia (Atti del Congresso Venezia 16–17.04.1998)*, L. Calvi (red.), „Letterature di Frontiera” 1999, nr 9, 1, s. 81–89.
- Gil D., *Srbi u XVIII veku prema katolicizmu i protestantizmu – mehanizmi i strategije asimilacije novih kulturnih elemenata*, [w:] *Gerasim Zelić e il suo tempo*, M. Fin, H. Steenwijk (red.), Biblioteca di Studi Slavistici, nr 44, Firenze 2019, s. 19–28.
- Kmeč J., *Jugoslovensko-slovačke slavističke veze*, t. 6, Radovi / VANU Novi Sad 1987.
- Kostić M., *Simon Todorski kao učitelj medju Srbima 1737–1738*, [w:] M. Kostić, *Zbornik radova I*, Beograd 1951, s. 109–112.
- Kostić M., *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku: odabrane studije*, V. Djokić (red.), Zagreb 2010.
- Kuczyńska M., *Kaplan uczony i świątły w programie reform Piotra I*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2018, nr 15, s. 149–171.
- Lis-Wielgosz I., *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Poznań 2013.
- Naumow A.E., *Zmiana modelu kultury a kwestia ciągłości rozwojowej (na materiale literatur słowiańskich)*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1984, nr 4(108), s. 13–38.
- Naumow A., *Dall’Illuminismo alla Rinascita: il crescente ruolo di Mosca*, [w:] *Storia religiosa di Serbia e Bulgaria*, L. Vaccaro (ed.), Milano 2008, s. 269–290.
- Nenadović Lj., *Pisma iz Nemačke*, Beograd 1922.
- Radonić J., *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950.
- Simić V., *Uticao pijetizma na srpske intelektualce sredinom XVIII veka: okviri za interpretaciju ranog prosvetiteljstva kod Srba*, [w:] *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću. Interkulturalni aspekti „prosvijećene” modernizacije*, D. Roksandić (red.), Zagreb 2014, s. 159–173.
- Slijepčević Dj., *Istorija Srpske Pravoslavne Crkve*, t. 1, Beograd 2002, s. 385–399.
- Stojanović M.M., *Dositejevimi stazama prosvete*, Beograd 2014.
- Vukašinović V., *Srpska barokna teologija. Biblijsko i svetotajinsko bogoslovlje u Karlovačkoj Mitropoliji XVIII veka*, Vrnjci–Trebinje 2010.
- Würker S., *Myśl i praktyka edukacyjna niemieckich pietystów – poglądy i działalność Augusta Hermanna Frankego*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2008, nr 24, s. 47–60.